

УДК 061.2[001+62](477)''18/19''

І. О. Демуз
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»

НАУКОВО-ТЕХНІЧНІ ТОВАРИСТВА УКРАЇНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІСТОРИОГРАФІЯ ДОРЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ

У статті здійснено огляд публікацій дореволюційного періоду, що висвітлюють питання діяльності науково-технічних товариств України кінця ХІХ – початку ХХ ст. Виділено декілька підгруп літератури з проблематики (ювілейні видання, некрологи, звіти, загальні розвідки про становлення і розвиток освіти, частково інженерної справи та промисловості) й охарактеризовано їхні особливості. Встановлено, що найчисельнішою підгрупою є звітна документація науково-технічних товариств України даного періоду, яка слугує важливим джерелом для вивчення їхньої діяльності.

Ключові слова: науково-технічні товариства, технічна інтелігенція, цукрова промисловість, звітна документація, дореволюційна історіографія.

В статье осуществлён обзор публикаций дореволюционного периода, которые освещают вопросы деятельности научно-технических обществ Украины конца ХІХ – начала ХХ ст. В частности выделено несколько подгрупп литературы по проблематике (юбилейные издания, некрологи, отчёты, общие труды о становлении и развитии образования, частично инженерного дела и промышленности), проанализированы их особенности. Констатируется, что наиболее многочисленную подгруппу составляет отчётная документация научно-технических обществ Украины данного периода, являющаяся важным источником изучения их деятельности.

Ключевые слова: научно-технические общества, техническая интеллигенция, сахарная промышленность, отчётная документация, дореволюционная историография.

The article presents an overview of specific publications of pre-soviet period, highlighting the issue of Scientific and Technical Societies of Ukraine in the late ХІХth - early ХХth centuries. Several subgroups of existing literature on issues are highlighted (anniversary editions, obituaries, reports, general works of the formation and development of education, partly engineering and industry) and their features are characterized. It is found that most numerical subgroup is reporting documentations of scientific and technical societies Ukraine of this period, which is an important source for the study of their work.

Key words: scientific and technical societies, technical intelligentsia, sugar industry, reporting documentations, pre-soviet historiography.

Дослідження української науки періоду її початкової професіоналізації та інституціоналізації (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – одна з малодосліджених проблем вітчизняної історіографії. Дослідники, без сумніву, зверталися до окремих аспектів вивчення науки зазначеного хронологічного відтинку в теоретико-методологічному й інституційному аспектах. Однак наразі маємо досить розрізнені відомості про одну з форм організації науки кінця ХІХ – початку ХХ ст. – наукові товариства, у тому числі й технічного спрямування.

Досвід діяльності таких осередків має важливе значення в умовах розвитку соціально-економічних відносин у сучасній Україні, позаяк важливого значення набуває державне сприяння підвищенню рівня освіти працівників, поширення в країні технічних знань і нових технологій, сприяння створенню спеціальних державно-громадських організацій, які опікувалися б питаннями промисловості, сільського господарства, інженерного будівництва тощо. Організаційною основою для створення мережі таких структур можуть бути численні недержавні науково-технічні об'єднання, у тому числі громадські «академії» та науково-технічні товариства, які узяли б на себе завдання посередника між науковою сферою і виробництвом (така функція майже не здійснюється у нашій державі). Окрім того, актуальність дослідження творчої діяльності учених та їхніх

© Демуз І. О., 2013

колективів пояснюється необхідністю вивчення не лише генези ідей, теорій, історії створення окремих наукових напрямів, але й характерних рис людини науки, закономірностей колективної наукової роботи, пошуку оптимальних форм організації наукових досліджень і механізмів управління наукою. Постає питання дослідження науки як форми діяльності певних груп. Вивчивши зародження й еволюцію наукових товариств, можна за допомогою розробленого комплексу заходів і рекомендацій сприяти створенню оптимального мікроклімату для сучасних наукових співтовариств. У цьому контексті вагомий інтерес становить не лише вивчення діяльності конкретних товариств, але й актуалізація відповідної історіографічної спадщини.

Виходячи з цього, метою даної статті визначаємо аналіз матеріалів дореволюційного періоду, які становлять певний історіографічний комплекс про діяльність технічних товариств України кінця XIX – початку XX ст. Дослідницьким завданням є характеристика звітів зазначених наукових осередків, присвячених їм ювілейних видань, некрологів пам'яті членів товариств, загальних розвідок про становлення і розвиток технічної освіти, інженерної справи та промисловості, а також виділення характерних особливостей таких розвідок.

У XIX ст. в Російській імперії було засновано ряд науково-технічних товариств, у межах яких відбувалися концентрація науково-технічної думки, раціональне вирішення галузевих питань і поширення знань серед широких мас населення. Одним із таких об'єднань було Імператорське російське технічне товариство (далі – ІРТТ), яке виникло у 1866 р. у Санкт-Петербурзі. За період свого існування товариство відкрило ряд периферійних відділень, у тому числі й в Україні. У науковій літературі відомості про будь-яке відділення завжди подавалися у поєднанні з головним Товариством.

Література даного періоду, у якій аналізувалася науково-практична діяльність ІРТТ та його відділень, є нечисленною та презентована переважно ювілейними виданнями, які висвітлювали лише успіхи й досягнення наукових осередків [наприклад, 1; 15]. Так, у 1911 р. на честь святкування 40-річного ювілею Київського відділення ІРТТ було опубліковане дослідження багаторічного голови (1906-1911 рр.) механіко-будівничого відділу А. А. Абрагамсона, де викладено історію діяльності даного підрозділу. Пріоритетним завданням у перші 5-6 років існування відділення, за словами автора, визначався виключно розвиток цукрової промисловості. Унаслідок збільшення кількості членів Київського відділення ІРТТ з'явилися спеціалісти інших технічних профілів, зокрема механіки та будівельники, у 1888 р. виник механіко-будівничий відділ, ініціатором якого став керівник Південно-Західної залізниці – О. П. Бородин [1, с. 3-4]. Окрім того, А. А. Абрагамсон у розвідці охарактеризував доповіді, які читалися на засіданнях відділу, особливого значення надаючи повідомленням із залізничної справи О. П. Бородина, М. М. Леві та ін., відзначивши, що члени відділу брали участь у розробці питань міського благоустрою (водопостачання, каналізація, освітлення, міські залізничні колії, бруківки), розробляли нагальні питання у галузі металургії, гірничодобувної справи, метеорології. Голова відділу переконаний, що діяльність осередку була «життєва і чутлива ... і що відділ цей займав з гідністю своє місце у Київському відділенні поряд із заслужено відомим своїм старшим братом – цукровим відділом» [1, с. 3-4].

Про окремі відділення ІРТТ, зокрема Київське, побіжно згадується у працях, присвячених діяльності вищих навчальних закладів Російської імперії: університету Св. Володимира та Київському політехнічному інституту ім. Олександра II (охарактеризовано науково-педагогічну роботу передової наукової інтелігенції, серед якої представлено й імена прогресивних діячів товариства) [наприклад, 11; 27; 30; 33].

Докладна інформація про життя і діяльність діячів відділень товариства міститься у некрологах, написаних, наприклад, головою Київського відділення М. А. Бунге пам'яті В. О. Субботіна [3], Є. К. Фельца [4], І. І. Рахманінова [5], К. М. Феофілактова [6], Л. І. Бродського [7], Л. Л. Лундта [8], Н. А. Терещенка [9], М. І. Харкевича [10].

В окрему групу виділено звітну документацію науково-технічних товариств, яка містить багатий фактологічний матеріал, що робить її повноцінним історичним джерелом. Звіти мають чітко виражене джерелознавче значення, при цьому характеризуються відсутністю конкретних

оцінок щодо діяльності товариства, позаяк основна увага акцентована на фактажі. Звіти друкувалися щорічно окремими брошурами або у збірниках праць товариства за рахунок коштів організації чи інших фінансових надходжень, тому наразі більшість таких звітів є доступними широкому загалу читачів.

Так, звіт Харківського відділення ІРТТ за перший рік існування осередку включав перелік наукових доповідей, практичні питання, які обговорювалися на засіданнях щодо гірничої, цукрової, пивоварної, залізничної галузей промисловості, технічної освіти (відкриття технічних музеїв при школах, вечірніх і недільних класів при міських елементарних школах), сільськогосподарської техніки тощо [26]. У звітах Миколаївського відділення висвітлювалися організаційно-структурні, теоретичні та практичні питання осередку (склад Ради, робота комісій і канцелярії, детально описувалося функціонування вечірніх і недільних класів технічного креслення і малювання для дорослих ремісників у місті, зокрема матеріально-технічні умови, навчальний процес, кадровий склад, фінансова звітність по класах), подавалися списки членів відділення [17-23].

У звітах Одеського відділення, окрім загальної інформації про склад, засідання тощо, подано інформацію про діяльність усіх підвідділів осередку (будівельного, архітектурного, хімічного, механічного, гірничого, морського, військового, фотографічного, постійної комісії з технічної освіти, фабрично-заводського, санітарно-технічного, електротехнічного, повітроплавання і автомобільної справи); висвітлювалася діяльність редакційного Комітету «Записок Одеського відділення ІРТТ», робота бібліотеки, пересувного музею наочних навчальних засобів, вміщувалися річні кошториси, подавалася звітність щодо проведених екскурсій, лекцій, про роботу вечірніх класів для робітників, школи десятників із будівельної справи (організація навчального процесу, педагогічне навантаження викладачів, матеріально-технічне забезпечення школи, склад учнівського колективу, дані про соціальний склад учнів і їхні гігієнічно-санітарні показники) тощо [24-25].

У звіті Київського відділення ІРТТ за десять років представлено видавничу діяльність осередку, подано його склад, окреслено фінансові потоки, побіжно висвітлено міжнародну діяльність, зокрема участь членів відділення у міжнародних виставках (Київській сільськогосподарській виставці 1871 р., Віденській всесвітній виставці 1873 р., Філадельфійській всесвітній виставці 1876 р., Паризькій всесвітній виставці 1878 р. тощо). Окрім того, на сторінках видання презентовано каталог колекції мінеральних багатств Південно-Західного краю, укладений за дорученням відділення хранителем мінералогічного кабінету Університету Св. Володимира П. Я. Арташевським [13].

У збірниках протоколів Київського відділення ІРТТ вміщено звіти школи десятників із дорожньої та будівельної справи (навчальні програми, розклади занять, учнівський склад, бюджет тощо) [29]. У брошурі, присвяченій відкриттю й освяченню будинку Київського відділу ІРТТ, міститься доповідь голови Г. Г. Де-Метца про діяльність осередку; особливу увагу акцентовано на видавничій діяльності (спочатку – «Записки по свеклосахарной промышленности», з 1873 р. – «Ежегодник по свеклосахарной промышленности» за редакцією П. П. Чубинського, з 1907 р. – журнал «Інженер», який був переданий під егіду відділення). Г. Г. Де-Метц розповів про організацію навчальних закладів (технічні класи з цукроваріння при двохкласному Смілянському училищі, школа десятників із залізничної та будівельної справи), запровадження стипендій, видання премій, субсидій і матеріальної допомоги; означив необхідність спорудження окремого будинку для відділення. Голова фінансової комісії подав звітність про кошторис осередку [32].

У звіті за перший рік існування Київського політехнічного товариства інженерів й агрономів подано список членів осередку, висвітлено фінансове становище, охарактеризовано роботу секцій – хімічної та інженерної, останню з яких було запропоновано розділити на підвідділи: архітектурний, земсько-міський, інженерно-меліоративний, залізничний, мостовий. Аналіз звітної документації дає змогу стверджувати той факт, що дане товариство вже на початку своєї діяльності було досить потужним науковим осередком, до складу якого за перший рік існування увійшло 297 осіб [16, с. 3].

Свої звіти публікували й благодійні технічні товариства. Так, віднайдено звітність за 1912 р. Звенигородського місцевого комітету Товариства покращення народної праці, очолюваного І. Ф. Моссаковським. У даному виданні представлено особовий склад товариства, що становив значну як для провінційного осередку кількість членів – 214 осіб (кінець 1913 р.) [14]. Укладачі охарактеризували роботу ковальсько-слюсарних і столярно-токарних, а також навчальних майстерень, де учні навчалися ремісничої справи; подано фінансовий звіт, а також охарактеризовано ряд засідань, на яких обговорювалися важливі виробничі питання щодо поліпшення праці ремісників.

Окрему групу праць дореволюційного періоду становлять розвідки з історії цукрової промисловості – головної галузі, якою займалося, наприклад, Київське відділення ІРТТ на початковому етапі своєї діяльності. Переважна більшість таких видань є власне економіко-статистичним аналізом цукрової промисловості Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Так, виділяємо напрацювання Л. Брокля [2], Л. Ф. Волохова [12], М. Ю. Цехановського [34-35], Ю. Е. Янсона [36].

Зокрема у публіцистичному дослідженні М. Толпигіна охарактеризовано, у контексті загального стану розвитку цукрової промисловості в Російській імперії, внесок Київського відділення ІРТТ в удосконалення виробництва цукру, означено умови, що сприяли піднесенню даної галузі у кінці XIX – на початку XX ст., та внесок у цю справу відділення (друк журналу «Записки Киевского отделения ИРТО по сахарной промышленности», відкриття у пам'ять графа А. А. Бобринського Смілянських технічних класів для підготовки фахівців з необхідними технічними знаннями). Автор акцентував увагу на тому, що «К. В. І.Р.Т.Т. у процесі організації своєї діяльності досягло виконання цілей товариства, тобто сприяло вдосконаленню цукрової промисловості. Технічне товариство своїми виданнями, бесідами, дослідженнями й розробкою питань цукрової промисловості дало змогу заводам робити вибір технічних засобів, ...здійснювати процеси цукроваріння за більш вдосконалим способом, що здешевило витрати та збільшило розміри виходу із буряка цукру...» [31, с. 11-12]. Окрім того, М. Толпигін пропонував здійснювати чітку градацію діяльності кожного з відділів Київського відділення ІРТТ з метою концентрації власних зусиль на розвитку певної галузі виробництва.

Таким чином, аналіз історіографії дореволюційного періоду, в якій висвітлено історію науково-технічних товариств кінця XIX – початку XX ст., засвідчує фрагментарність і певну поверховість проблематики. Окрім того, наявні праці мають публіцистичний, описовий або звітний характер. Цінність таких досліджень полягає головним чином у фактажі представленого матеріалу. Умовний поділ літератури дореволюційного періоду на декілька підгруп (ювілейні видання, розвідки про навчальні заклади, у стінах яких працювали активні члени технічних товариств, некрологи, звітна документація даних осередків, напрацювання з історії цукрової промисловості тощо) підтверджує думку про те, що спеціальних праць, присвячених безпосередньо діяльності науково-технічних товариств, створено не було. Нема також ґрунтовних видань про окремі загальноімперські товариства та їхні відділення в Україні, напрями роботи, зв'язки з іншими аналогічними установами й інституціями, а якщо й траплялися поодинокі відомості, то вони подавалися лише в контексті питання розвитку технічної освіти або інженерної справи у цілому. Вартими дослідницької уваги залишаються погляди, ідеї, напрацювання й практичні розробки відомих інженерів і технологів – членів науково-технічних товариств України кінця XIX – початку XX ст.

Література

1. Абрагамсон А. А. Очерк деятельности механико-строительного отдела Киевского отделения Императорского русского технического общества за истекшее сорокалетие / А. А. Абрагамсон. – К.: Лито-тип. т-ва И. Н. Кушнерёв и Ко, 1911. – 14 с.
2. Брокль Л. Очерк настоящего и будущего положения свеклосахарной промышленности в России вообще и в Юго-Западном крае в частности / Л. Брокль. – К., 1885. – 33 с.
3. Бунге М. А. Некролог В. А. Субботина / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 503.
4. Бунге М. А. Некролог Е. К. Фельца / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1906. – Т. 36. – С. 73-75.

5. Бунге М. А. Некролог И. И. Рахманинова / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1898. – Т. 28. – С. 14-15.
6. Бунге М. А. Некролог К. М. Феофилактова / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1901. – Т. 31. – С. 19.
7. Бунге М. А. Некролог Л. И. Бродского / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1904. – Т. 34. – С. 567.
8. Бунге М. А. Некролог Л. Л. Лундта / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1912. – Т. 42. – С. 1-4.
9. Бунге М. А. Некролог Н. А. Терещенко / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1903. – Т. 33. – С. 18.
10. Бунге М. А. Некролог Н. И. Харкевича / М. А. Бунге // Записки Киевского отделения Русского технического общества. – К., 1897. – Т. 27. – С. 405-407.
11. Владимирский-Буданов М. Ф. Пятидесятилетие императорского университета Св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К., 1884. – 50 с.
12. Волохов Л. Ф. Сахарная промышленность России в цифрах / Л. Ф. Волохов. – К., 1913. – 78 с.
13. Киевское отделение Императорского русского технического общества. Краткий отчёт о деятельности отделения за 1871-81 гг. Каталог коллекции минеральных богатств Юго-Западного края, представленный отделением на выставку. – К., 1882. – 36 с.
14. Отчёт Звенигородского Киевской губернии местного комитета общества улучшения народного труда за 1912 год. В память царя освободителя Александра II. – Звенигородка, 1913. – 21 с.
15. Отчет о двадцатипятилетней деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества (1871-1896). – К., 1896. – 47 с.
16. Отчёт о деятельности Киевского политехнического общества за 1911 год. Год 1-й. – К., 1912. – 40 с. – (Киевское политехническое общество инженеров и агрономов).
17. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Николаев, 1896. – 56 с.
18. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1896 г. – Николаев, 1897. – 33 с.
19. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1897 г. – Николаев, 1898. – 33 с.
20. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1898 г. – Николаев, 1899. – 30 с.
21. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1900 г. – Николаев, 1901. – 49 с.
22. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1903 г. – Николаев, 1904. – 23 с.
23. Отчёт о деятельности Николаевского отделения Императорского русского технического общества за 1907 г. – Николаев, 1908. – 26 с.
24. Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1895 г. – Одесса, 1896. – 110 с.
25. Отчёт о деятельности Одесского отделения Императорского русского технического общества за 1909 г. – Одесса, 1910. – 116 с.
26. Отчёт о деятельности Харьковского отделения Императорского русского технического общества за 1880-81 г. – Х., 1881. – 15 с.
27. Очерки и заметки по истории университета: к 50-летию юбилею университета Св. Владимира. – К., 1884. – 120 с.
28. Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871-1919): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07 / О. О. Пилипчук; НАН України. Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки імені Г. М. Доброва. – К., 2006. – 20 с.
29. Протоколы и отчёты Киевского отделения Императорского русского технического общества за 1915 год. – К., 1915. – С. XIII-XXIX. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XIV, № 5-6).
30. Соловьёв И. М. Университетский вопрос во II половине XIX в. // Соловьёв И. М. Три века: Россия от смуты до нашего времени. Исторический сборник / И. М. Соловьёв. – М., 1913. – 295 с.
31. Толпыгин М. А. Организация деятельности Киевского отделения Императорского русского технического общества в отношении возможности достижения независимости от иностранных государств, как сахарной промышленности, так и населения России. Доклад инженера-технолога М. А. Толпыгина в общем

- собрании Киевского отделения Императорского русского технического общества, февраль 27 дня 1915 г. / М. А. Толпыгин. – К.: Типография АО «Пётр Барский в Киеве», 1915. – 12 с.
32. Торжественное заседание и речи, произнесённые при освящении здания Киевского отделения Императорского русского технического общества. – К., 1914. – 26 с. – (Оттиск из «Записок КО ИРТО», т. XLIV, № 5-6 и 11).
33. Цехановский В. Киевский политехнический институт императора Александра II / В. Цехановский. – К., 1898. – 39 с.
34. Цехановский М. Ю. Исторический обзор свеклосахарной промышленности / М. Ю. Цехановский. – К., 1904. – 130 с.
35. Цехановский М. Ю. Русская свеклосахарная промышленность в её прошлом и настоящем / М. Ю. Цехановский. – СПб., 1911. – 133 с.
36. Янсон Ю. Э. Из путевых заметок о свеклосахарном хозяйстве малороссийских и юго-западных губерний (1867-1868 гг.) / Ю. Э. Янсон. – СПб., 1869. – 125 с.